

УДК 821.161.2"18/19"-94.09 М.Костомаров

ЖАНРИ МЕМУАРИСТИКИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Валерія ПУСТОВІТ

*Луганський Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля,
кафедра української мови та літератури,
кв. Молодіжний, 20 а, Луганськ, Україна,
e-mail: Vika_pav@pochta.ru*

Розкрито постать М. Костомарова в українській мемуаристиці XIX століття
Використано усі жанри сучасної мемуаристики, наявні у творчій спадщині
письменника: автобіографія, листи, некролог тощо.

Ключові слова: жанр, мемуари, автобіографія, листи, некролог.

Видатний і талановитий діяч європейської культури й історії М. І. Костомаров (псевдонім Ієремія Галка) залишив нащадкам безцінні скарби думки і слова, які торкаються майже усіх сфер гуманітарної діяльності. Важко сьогодні визначити належність митця до якоїсь однієї галузі, адже М. Костомаров – це письменник (драматург і поет-романтик), учений-історик, літературний критик, політичний і громадський діяч, захисник ідей націєтворення і відданий товариш. Діяльність його припадає на бурхливі 30-ті роки XIX століття, коли при вищих українського національного відродження необхідні були люди з європейським розумом як у М. Костомарова. Слушною є думка М. Чечуліна, виголошена 1891 року на вступній лекції в Санкт-Петербурзькому університеті про значення мемуарів "...справжнє значення мемуарів: вивчення їх може надати величезні послуги до правильного розуміння минулого" [13, 7]. Тому питання висвітлення постаті М. Костомарова в мемуарній спадщині XIX ст. є на часі й не заперечує актуальності дослідження.

Діяльність М. Костомарова останнім часом цікавила не лише науковців, літературознавців, а й істориків, політологів в Україні та за кордоном, зокрема таких дослідників, як В. Смолій, Я. Козачок, Ю. Пінчук, О. Гончар, В. Тельвак, А. Шацька, Томас Приймак, Девід Сондерс тощо.

На сьогодні серед науковців тривають суперечки щодо визначення сучасної мемуаристики, так О. Галич вважає, що це метажанрове утворення української літератури. До жанрів, виокремлених у мемуаристиці, літературознавець пропонує вживати термін "мемуарна проза", а мемуаристикою вважати всі тексти, що містять висловлювання про минуле. Стосовно жанрологічної концепції О. Галичеві опонує Т. Гажа: "На нашу думку, доцільно розмежувати поняття мемуаристики в широкому розумінні цього слова й у вузькому значенні терміна. У широкому розумінні цього слова до мемуарів можна віднести всі тексти, які дозволяють сучасникам реставрувати минуле; тобто сюди й справді можна залучати листи, щоденники, записні книжки й принагідні нотатки. Але у вузькому значенні терміна до мемуарів слід

віднести все ж певну, виразнішу категорію текстів: мемуарний портрет і нарис, есе, автобіографічні твори різних жанрів, некрологи [3, 20]. Ми підтримуємо думку Р. Гром'яка, який до жанрів мемуаристики відносить листи, щоденники, записну книжку письменника, нотатки, літературний портрет, літературний некролог. Що ж стосується терміна “автобіографія”, то у словнику зазначається, що це “літературний жанр, основа автобіографістики, що включає, крім автобіографії, мемуари (спогади), щоденники, почасти й листування, а також автобіографічні художні твори” [9, 12].

У творчому доробку М. Костомарова є автобіографія, значна частина листів, спогади, літературний некролог тощо.

“Автобіографія” М. Костомарова написана російською мовою, а точніше продиктована дружині Аліні Леонтіївні Костомаровій влітку 1875 року, вперше її опубліковано лише через п'ятнадцять років, а 1890 року надруковано в “Літературном наследии” скорочено. Сам М. Костомаров протягом 1875–1881 років власноручно редагував і доповнював текст. Існує ще один примірник “Автобіографії”, який записала Н. Білозерська (друг і помічник М. Костомарова) так само під його диктування 1868 року, але автор не бачив цього варіанту і тому слугувати певним біографічним джерелом не може. Варто зазначити, що текст автобіографії достатньо великий, це 15 розділів, які характеризують не лише життя науковця, але й подають відомості про його літературні, фольклорні, історичні дослідження і праці. “Автобіографія” – це не тільки життєпис М. Костомарова, а й гострий полемічний нарис про прожитий час (з дуже цікавими екскурсами в історію), про особистостей, які мали стосунок до нього або до його діяльності” [10, 12]. В Енциклопедичному довіднику зазначена ще “Автобіографія Н. И. Костомарова” – книжка із серії “Бібліотека мемуарів”, видана в 1922 р. у Москві за редакцією В. Котельникова (чоловік пасербиці Костомарова Софії) [11,13], цей текст доповнений ще й записками Аліни Костомарової, які з'явилися в повному обсязі у зазначеному виданні. Спогади дружини Костомарова значно збагачують матеріал біографії митця і мають цінність. Автобіографія завжди була в полі зору дослідників і видавців. На початку ХХ століття окремі розділи друкували у журналах “Вестник Европы”, “Голос минувшего”, наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття неодноразово перевидано не лише в Україні, а й у Москві “Русские нравы: Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Автобиография” (1995) із серії “Актуальная история России”.

Автобіографія відображає події шістдесятирічного життя М. Костомарова, закінчуючи оповідь 1877 роком, але і цей період дає уявлення про становлення особистості вченого, певною мірою висвітлює деякі літературні наміри і плани щодо художніх творів, а записи про Кирило-Мефодіївське братство є на сьогодні цінним у деяких питаннях історії єдиним джерелом інформації.

Треба зазначити, що в автобіографії М. Костомаров оминув деякі моменти дитинства, пов'язані з батьками. Відомо, що батько майбутнього письменника був російським дворянином, а мати – кріпосною українкою в його маєтку, з чого впливає, що М. Костомаров був незаконнонародженим, але це не мало значення, бо батько забрав дитину до себе в будинок, опікувався його освітою та вихованням. Однак усе змінилося після загибелі батька і це стосувалося спадку, подальшої долі матері і самого Миколи. Описуючи деякі моменти дитячих років М. Костомарова, Г. Вашкевич знайшов у архіві Воронежського суду деякі відомості про родину Костомарових. Проблема полягала у спадку Івана Петровича Костомарова, який повністю перейшов до Ровневих, мати не могла всиновити свого сина, бо тоді

Ровневи втратили б значну частину спадку. За певних зусиль, жінці вдалося добитися зарахування Миколи до її частини спадку, і “таким образом, він став кріпосним своєї матері!.. Микола Іванович про ці сторони свого дитинства не любив говорити, оминув він їх і у своїй автобіографії...” [2, 217].

Отже, автобіографія є цінним джерелом і допомагає розкрити перед сучасниками не лише вченого, а й людину великої душі, патріота своєї батьківщини.

Різноманітна за проблематико-тематичною спрямованістю епістолярна спадщина М. Костомарова. Значних труднощів зазнають дослідники, бо епістолярій митця розпорошений в архівах, музеях, бібліотеках України, Росії та інших країн і сьогодні не зібраний і не опублікований. Епістолярій відображає листування, “пов’язане зі службовою діяльністю та діловими питаннями; проблемами наукового, культурного, освітнього й громадського життя; полемічною і публіцистичною практикою; повсякденним життям, родинними й інтимними взаєминами тощо” [11, 136]. Перші листи приблизно датують студентськими роками й охоплюють хронологічно до часу смерті, 1885 року. На думку дослідників життєпису М. Костомарова, “Імовірно до перших епістолярних матеріалів Костомарова слід віднести його листи І. Срезневському 1838–1839 рр., а також адресовані членам Ради Харківського університету записки, що супроводили дисертацію, написану ним для здобуття ступеня магістра історичних наук” [11, 136]. Однак це припущення, чималу частину листів втрачено назавжди, наприклад, переписку зі Саратова з майбутньою дружиною наприкінці 40-х – початку 50-х років XIX століття, сама Аліна Крагельська знищувала їх, щоб не зашкодити коханому.

У періодичних виданнях зразу після смерті М. Костомарова розпочалася публікація листування ученого, зокрема в таких відомих журналах як “Киевская старина”, “Україна”, “Исторический вестник” тощо. На початку XX століття М. Грушевський, В. Міяковський, С. Єфремов видавали архівні матеріали, пов’язані з істориком, у яких були й поодинокі зразки епістолярію.

Листи М. Костомарова поділяють на дві великі категорії. Перша – листування з ученими, письменниками, видавцями, друзями, друга – з опонентами і відвертими супротивниками. У листах порушували як націєтворчі проблеми, пов’язані з літературним життям, історичними подіями тощо, так і особисті моменти, які знаходимо у листах до Н. І. Білозерської, А. Пасхалової (дружини Д. Мордовця).

У 2002 році побачило світ листування М. Костомарова з професором Новоросійського університету І. У. Палімпсестовим, яке опублікувала на сторінках часопису Ольга Гончар. Аналізуючи епістолярний образ М. Костомарова дослідниця доходить певних висновків, а саме: “М. І. Костомаров належить до тієї когорти українських вчених, які всім своїм життям прагнули національного відродження України” [1, 408]. Уся діяльність і наукова, і літературна були поєднані з національною ідеєю, питання націєтворення червоною ниткою проходять через увесь доробок митця. Погоджуємося з думкою Я. Козачка: “В історії української націєтворчої думки XIX століття постать Миколи Івановича Костомарова не має собі рівних за глибиною осмислення змісту і сутності національної ідеї, науково-методологічним її обґрунтуванням, широтою практичного втілення в науці, суспільно-політичній діяльності, мистецтві, освіті та інших галузях” [6, 5].

З листів бачимо, що не дивлячись на стан здоров’я, М. Костомаров пише жартівливі листи старослов’янською мовою, думку прикрашає українськими приказками, влучними зворотами живої народної мови. Як людина віруюча, учений обстоював “проблеми православ’я, а саме відступ від церковних канонів, існування сект,

деспотизм духовенства та ін. Микола Іванович піднімає також проблему розколу православ'я" [4, 208–209]. Учений ніколи не боявся критики й захищав свої погляди, наприклад, вступаючи в полеміку з У. Палімпсестовим щодо рівня праць філософа В. С. Соловйова, М. Костомаров наголошував на необхідності "повної свободи для вільного розвитку як окремої особистості, так і цілих народів" [4, 208].

Привертають увагу листовні взаємини М. Костомарова з редактором "Исторического вестника" Сергієм Шубинським. Спілкування було надзвичайно плідним, але з листів бачимо, що кожен з дописувачів дотримувався своєї думки, відстоював її перед опонентом. М. Костомаров завжди захищав українську науку, мову й літературу. Наприклад, Микола Іванович образився на пропозицію С. Шубинського перекласти повість "Черниговка" російською мовою і вимагав розписки, що твір буде видано і українською: "Можете брать совершенно покойны и уверенны, что ваша облюбленная "Черниговка" будет издана на Малороссийском языке, вслед за напечатанием ее в "Историческом Вестнике" на русском" [5, 475]. С. Шубинський постійно намагався поставити знак рівності між російським і українським історичним процесом, М. Костомаров твердив йому про визначну "цінність нашого інтелектуального надбання. ...Епістолярій наскрізь пронизаний ідеєю про суттєву відмінність між українськими і російськими менталітетами" [5, 469].

Епістолярні взаємини М. Костомарова з І. Палімпсестовим, С. Шубинським доводять, що учений стояв на засадах захисту українства протягом усього свого життя і "до кінця залишався вірним і люблячим сином своєї батьківщини" [4, 209].

Листи й щоденники допомагають нам досягнути авторське бачення людини, яка пише про себе, висловлює свої міркування та погляди, а зі спогадів митець постає з іншого боку. Найближчим другом в оточенні М. Костомарова була його дружина, Аліна Леонтіївна Крагельська, по першому чоловікові Кисіль. Разом подружжя прожило 10 років у мирі й злагоді. Після смерті чоловіка Аліна Костомарова прагнула якомога більше зробити для популяризації творчості ученого і увічнення його пам'яті. У мемуарах "Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой" перед нами постає перша зустріч закоханих, опис молодого викладача історії, який вже тоді користувався повагою і авторитетом серед колег і учнів. У спогадах багато місця відведено періоду перебування М. Костомарова в Києві, Санкт-Петербурзі, а також під час слідства над Кирило-Мефодіївським товариством. Дружина письменника інколи супроводжує свою оповідь відступами про дитинство, юність згадує його манери, риси характеру тощо. Цінними є згадки про друзів, серед яких почесне місце посідає Т. Шевченко, Д. Мордовець. Останні дні хворого М. Костомарова дружина описує детально, ніби намагаючись не пропустити жодної фрази коханого, встигнути все занотувати. Останній запис 7 квітня 1885 року: "Яркие весенние лучи солнца озарили страдальческое лицо... Быстро потухали глаза – и за третьим глубоким вздохом потухли навсегда!

Я исполнила желание моего друга: закрыла ему глаза..." [8, 19].

Зі спогадів дружини перед нами постає духовний образ поборника української ідеї, і хоча написані вони у 80-х роках ХІХ століття, сьогодні "спогади Аліни Костомарової безсумнівно є цінним історико-біографічним джерелом, і не тільки як матеріал для біографії знаменитого історика, а й як носій історичної інформації про його епоху, про минулі події, в яких авторка спогадів брала участь, була очевидцею" [10, 460].

З мемуаристики ХІХ століття ми дізнаємося про українське життя і літературний рух, тому залучення їх до наукового обігу є вельми актуальним. На сторінках

журналу “Хроніка 2000” друкували фрагменти спогадів Надії Білозерської “Микола Іванович Костомаров у 1857–1875 рр.” [1]. Уперше згадані матеріали були опубліковані на сторінках “Русской старины” 1886 року у Санкт-Петербурзі. У мемуарах Н. Білозерська згадує про дружбу і моральну підтримку М. Костомарова у важкі для неї часи. Учений попросив допомоги, бо стан його очей погіршувався, а роботи було багато і Н. Білозерська читала вголос, писала під його диктування. Зі спогадів перед нами постає високоосвічена й скромна людина, “щодо своїх власних учених заслуг і знань М. Ів. був надзвичайно скромний і навіть ніколи не говорив про них” [1, 460]. Майже всі, хто був знайомий з М. Костомаровим відзначили дві його характерні риси, про які згадує і Н. Білозерська: “відразу до будь-якого насильства, звідки б воно не виходило, і глибока релігійність” [1, 461]. У спогадах чимало місця відведено опису перебування М. Костомарова у Криму, відвідання місць колишньої Запорозької Січі. Нотатки Н. Білозерської сягають до 1885 року, останніх днів життя великого діяча України.

Дослідники намагаються не згадувати про літературний некролог, який має декілька різновидів, наприклад, емоційно піднесений вірш у прозі (П. Куліш на смерть Т. Шевченка), огляд і оцінка творчості померлого митця (І. Франко “Некролог” Д. Мордовцю), а також некролог, написаний у формі нарису.

На смерть М. Костомарова маємо два некрологи.

У рік смерті М. Костомарова (1885) у журналі “Исторический вестник” Д. Корсаков подає ґрунтовний некролог “Памяти Николая Ивановича Костомарова” [7], де описано етапи наукової діяльності митця, його людські якості, викладено спогади особистих знайомих. Треба зазначити, що вказаний некролог був надрукований значно пізніше, а безпосередньо некролог на смерть М. Костомарова опубліковано у згаданому журналі за травень (хоча письменик помер 18 квітня 1885 року) [12]. Цей некролог відповідає усім вимогам до цього жанру. Він невеликий за обсягом, містить інформацію про основні віхи життєвого шляху, розкриває наукову діяльність М. Костомарова.

Побіжний огляд мемуаристики М. Костомарова ще раз доводить про неординарність розуму і працьовитості цього ученого, великого сина України, який у найтяжчі періоди свого бурхливого життя ніколи не відступався від своїх ідеалів, свято вірячи у розбудову незалежності держави.

1. Білозерська Н. Микола Іванович Костомаров у 1857–1875 рр. Спогади // Хроніка. 2000. – 2003. – № 55–56. – С. 455–491.
2. Вашкевич Гр. К биографии Николая Ивановича Костомарова // Киевская старина. – 1898. – № 11. – С. 207–217.
3. Гажга Т. П. Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об’єктивного і суб’єктивного типів. Дисертація ... канд. філол. наук, Харків, 2005.
4. Гончар О. У пошуках істини (з епістолярної спадщини М.І.Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 202–239.
5. Гончар О. “Неизменно предан вам...” (Листи С. М. Шубинського до М. І. Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 466–483.

6. *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). Монографія. – К.: НАУ, 2004.
7. *Корсаков Д.* Памяти Николая Ивановича Костомарова // Исторический вестник. – 1885. – № 7. – С. 72–86.
8. *Костомарова А.* Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова // Киевская старина. – 1895. – № 4.
9. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як. – К.: ВЦ “Академія”, 1997.
10. *Пінчук Ю.* Микола Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліни Костомарової // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 442–465.
11. *Смолій В. А.* та ін. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довід. – К.: Вища школа, 2005.
12. *Титов В. П.* Н. И. Костомаров // Исторический вестник. – 1885. – № 5. – С. 1–2.
13. *Чечулін М.* Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. СПб., 1891.

GENRES OF MEMOIRS IN MYKOLA KOSTOMAROV'S WORKS

Valeriya PUSTOVIT

*Volodymyr Dal' Eastern-Ukrainian University in Luhans'k,
Department of Ukrainian Language and Literature,
20a, Molodizhnyy dist., Luhans'k, Ukraine,
e-mail: Vika_pav@pochta.ru*

The article deals with M. Kostomarov's personality as an outstanding writer of memoirs of the 19th century. The attention is given to all genres of modern memoirs which are available in M. Kostomarov's heritage: autobiography, letters, obituary and the like.

Key words: genre, memoirs, autobiography, letters, obituary.

Стаття надійшла до редколегії 05.05.2007
Прийнята до друку 20.05.2007